
TÁVLATOK

KULCSÁR KÁLMÁN

A nemzetközi integrálódás és az Európai Unió

Napjaink jelenségeit és folyamatait – eltekintve attól az ugyancsak el nem hanyagolható felfogástól, amely szerint a birodalmak bomlása után a régi problémák élednek újjá, azaz távolról sem jött el „a történelem vége”, hanem éppen visszatérünk hozzá (Avineri 1993:33) – két metaforával értelmezik: a *globalizálódással* és a *regionalizálódással*. Úgy tűnik azonban, ezek inkább szimbiózisban lévő, mintsem egymással ellentétes folyamatok.

A *globalizálódás metaforája* elsősorban gazdasági jelenségekre, illetőleg folyamatokra épül. A globális gazdaság alapjai mindenekelőtt a halatlan méretű technológiai fejlődésben mutatkoznak. Igaz, a jelenséget magát különbözőképpen magyarázzák. Elegendő Lester Thurow felfogását említeni. Szerinte a második világháború után az *ideológia* indította el a tőkés világot a globális irányba, és ezt később erősítette meg a technológiai fejlődés. A technológiai fejlődésből pedig a társadalmi attitűdök és az ezekből eredő kormányzati akciók alkották meg a *globális gazdaságot*, „a globális piaci integrációt”. Ha például a második világháború után az Egyesült Államok – a történetéből könnyen adódható – elszigetelődést választja, kialakulhatott volna Kína Középső Királyságának „modern megfelelője” (Thurow 1996:115–116). Nem ez történt azonban. Szabadon kibontakozhattak ugyanis azok a folyamatok, amelyekben a gazdasági szereplők, elsősorban a transznacionális vállalatok számára a nemzeti határok egyre inkább közömbössé válnak. A világpiacon folyik tehát a verseny olyan fogyasztókért, akiknek az ízlése erősen homogenizálódik. A nemzetközi politikában ennek a metaforának eddig *az egyetlen hatalom politikai dominanciája* felelt meg, olyan egyezmények sokaságával, amelyek ezt a szabad mozgást biztosítják. A felmerülő másik változat, a világot átfogó föderáció az eddigi a gyakorlatban inkább elméleti jelleggel, a politikai gondolkodásban pedig történetfilozófiai távlatokkal jelent meg.

A regionalizálódás metaforájában a politika uralkodna a gazdaság felett. Olyan egységek, mint „Európa”, „Észak-Amerika” vagy „Kelet-Ázsia” versengenek a gazdasági, de végső soron geopolitikai hataloméért. A globalizáció metaforája elvileg a gazdasági racionalitást képviseli a hataloméért folytatott harc „régimódi” nemzetközi politikájának irracionálisáival szemben. A regionalizálódás metaforája egyetlen hatalom hegemoniájától vezet az egymással versengő regionális egységek felé. Ebben a felfogásban tehát nem az államok, hanem a régiók a fontosak. Egy vagy néhány állam hegemoniája nem adna elég biztos bázist a világ gazdasági rendje számára. A jelenleg fellendülő regionalizálódás feltehetően tovább tart és megerősödik. Így a „jelszó” éppen ellenkezője annak, amit az imént Avineritől idéztünk: Azaz, „egyáltalán nem valószínű, hogy a történelem megismétli magát” (Bhagwati 1991:71).

Mindkét metafora jelez ugyan bizonyos folyamatokat, de pontatlanul. Az kétségtelen, hogy a globális gazdasági folyamatok inkább szervezen, és kevésbé egy meghatározott politika eredményeként bontakoztak ki, mint a regionális gazdasági szerveződés. Ez utóbbi a világ több régiójában megjelenik, ha a múltat és a jövőt szervezen összekötő perspektívája – és ennek megvannak a történelmi okai is – csak Európában látszik, valószínűleg világpolitikai jelentőséggel, megvalósulni.

AZ EURÓPAI INTEGRÁLÓDÁS ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ

A legfontosabb regionális szervezet ma kétségtelenül az *Európai Unió* (azelőtt Európai Közösség). Megalakítása a második világháborút követő években – természetesen korábbi politikai megfontolások, sőt történetfilozófiai előzmények felhasználásával – az *európai rekonstrukció és az integráció szerencsés összekapcsolásával* indult. A két elem összekapcsolása összefüggött a világ gazdasági kihívásokkal, és e kihívásokhoz való alkalmazkodásra irányuló törekvésekkel. Tanulva azonban az első világháborúban legyőzött országokkal szemben alkalmazott „büntető” gazdaságpolitikai és más szankciók következményeiből, a szervezet kezdettől fogva jelentős, az újjászervezést elősegítő politikai elemmel is rendelkezett. Sőt, egyes amerikai elképzelések szerint a Marshall-tervnek egy amerikai értékeken nyugvó európai szervezet, az Európai Egyesült Államok kialakulását kellett volna elősegítenie (lásd erre például Hogan 1987; Marjolin 1989:213). Az első *európai* gazdasági szervezet, az Európai Szén- és Acélközösség létrejöttében valóban – lényeges szerepet játszott a német ipar helyreállítása – nem kis mértékben a kommunizmus veszélyével szemben a gazdasági stabilitás előmozdítása –, ám az is, hogy a német és francia megbékéléssel az újra nagyhatalommá formálódó Németországot mint potenciális veszélyforrást „kiiktassák”. A további szerveződés egyes állomásai – például a közös mezőgazdasági politika, a Közös Piac – elsősorban a gazdasági arculatot rajzolták fel ugyan, de „az igazi realitás mégis az volt, hogy a nyugat-európai integráció szélesebb biztonsági keretben gyökerezett, és jelentős részben annak a biztonsági problémának a megoldására jött létre, amellyel Franciaország-

nak, a Benelux-államoknak és a megosztott Németországnak kellett szembenéznie” (Wallace 1995:208). A biztonsági probléma azonban – amelyre az Európai Szén- és Acélközösség preambuluma utalt –, az európai országok közötti véres konfliktusok megakadályozása a gazdasági kooperáció elősegítésével, jóval kisebb súlyúvá vált. Pontosabban átalakult. A lényegi kérdéssé a Szovjetunió európai, sőt közép-európai jelenlétéből fakadó gazdasági és politikai fenyegetések elhárításának feladatához képest. Jóllehet az 1957. évi Római Szerződés már mindkét feladat együttes teljesítésére hivatott szervezetet hozott létre, így sem tűnt biztosítottnak, az 1948. évi brüsszeli szerződésen alapuló Nyugat-Európai Unióval együtt sem, az európai biztonsági probléma megoldása. Ez továbbra is, mind a mai napig az 1949. évi washingtoni szerződéssel létesített Északatlanti Szerződés Szervezete, a jelentős amerikai katonai részvételre alapozó NATO feladata maradt. Annál is inkább, mert az eddigi teljesítményei alapján rendkívül bizonytalannak tűnik az EBESZ (korábban EBEÉ) szerepe az egységes európai biztonsági rendszer megeremtésében. Sőt, egy ilyen hatékony rendszer lehetséges körvonalai is alig sejlenek.

Az európai szerveződésekre utalva említi emlékirataiban Henry Kissinger, hogy a Közösség terjeszkedése, gazdasági erősödése véget vett Amerika szinte természetszerűen kiemelkedő egyedi jelentőségének, amely 1945 óta jellemezte az európai politikát. Amerikában is szinte magától értetődővé vált, hogy az egyesülő Európa megkönnyítené az Egyesült Államok globális terheit, miközben nem kérdőjelezné meg Amerika vezető szerepét. A legkiválóbb politikusok és szakértők is megfélemedtek azonban „arról a Európáról, amely feltalálta a szuverenitás fogalmát, amelynek kormányzati művészete évszázadokon át finomította a nacionalizmus filozófiáját, amely képtelen arra, hogy parochiális érdekeit magasabb szempontoknak rendelje alá, és amely a század két katasztrofális méretű világháborúja kirobbanásának legfőbb tényezője volt”. Márpedig a világ sokat változott 1945 óta, és egy gazdaságilag erős, politikailag egységes Európa esetén az atlanti kooperáció nem lehet továbbra is – időnkint a szövetségeseivel konzultáló, de mégis saját elgondolásai szerint alakuló – amerikai vállalkozás (Kissinger 1982:131). De Gaulle-nak az európai identitás megerősítésére irányuló politikája, amely a kezdeti habozás után a Közösséghez csatlakozni kívánó Nagy-Britannia belépése ellen – egyebek között – éppen azért emelt vétót, mert az Egyesült Államok „trójai falovát” látta benne, Georges Pompidou elnökké választása után enyhült. Éppen ez vezette Richard Nixont és Henry Kissingert az „Európa éve” tárgyalásaihoz. Jean Monnet – az „Egyesült Európa” egyik „atyja” – egyébként már jóval korábban arra törekedett, hogy a második világháború utáni politikában Európa szoros köteléket teremtsen az Egyesült Államokkal gazdasági és biztonsági téren egyaránt. Ezért is utalhatott Kissinger arra, hogy az európai egység legodaadóbb hívei kezdték észrevenni a konfliktust az atlanti egység és az európai identitás között (Kissinger 1982:139).

De Gaulle után érkezett az ideje e „konfliktus” feloldásának, és megeremtődött a lehetséges is. Ahogy ezt Nixon 1973. februárjában

az Egyesült Államokba látogató Edward Heath brit miniszterelnöknek Camp Davidben kifejtette, egy veszélyesen elszigetelődő Amerika és egy befelé forduló, protekcionista Európai Közösség valóban könnyen komoly konfliktusba keveredhetne egymással. Végül is Kissinger 1973. április 23-án New Yorkban tartott beszédében foglalta össze az Egyesült Államok és Európa közötti viszony alaptételeit. Ezek a kiegyensúlyozottabb partneri kapcsolatot fejezték ki, rámutatva azonban egy lényeges különbségre. „Az Egyesült Államoknak globális érdekei és felelőssége van. Európai szövetségeseinknek csak regionális érdekei. A kettő között azonban nincs szükségszerű konfliktus, ám ebben az új időszakban nem is tekinthetők automatikusan azonosaknak” (Kissinger 1982:153). Később azonban – miután az amerikai külügyminiszter francia szemrehányást is kapott Európa regionális szerepre „szorításáért” – hosszú, komplikált, sőt kevésbé sikeres tárgyalásokat folytattak a vezető európai államférfiakkal. Végül deklaráció is született az atlanti kapcsolatokról, ám a hosszú huzavona folytán, és mert a Watergate-ügy végkifejletéhez közeledett, továbbá mert Nixon sem volt már biztos partner, „morális és pszichológiai jelentősége kiürült” (Kissinger 1982:193). A hetvenes évek első felében megindult amerikai próbálkozások végül tehát nem hoztak létre új Atlanti Chartát, de még csak új Marshall-tervet sem. Csupán olyan dokumentumot, amely nem felelt meg a várakozásoknak. Ez a dokumentum elismerte a NATO további szükségességét, és pedig amerikai részvétellel, elfogadta az európai integrációs folyamatot, de nem fejezte ki az Atlanti-óceán két partján élő országok valódi interdependenciáját, inkább erősítette a jövőre vonatkozó várakozásokat. Mégis, maga a probléma, azaz az *Európai Közösség viszonya az Egyesült Államokhoz a megváltozott világ feltételei között megfogalmazódott*. Felmerültek tehát egy hosszú távú folyamat igényei a mindennapi politika síkján. Ám rövid vagy középtávon ellentétes érdekeket, esetenként érzelmeket hordozó és időleges feltételek között élő, e feltételekkel többé-kevésbé megkötött politikusok kezelték őket. Mindenesetre, ha az eredmény kiábrándító volt is, a folyamat – bűvópatak jellegű lévén – jelenségei időről-időre újra felszínre kerülnek.

A gazdasági, politikai és biztonsági tényezők által együtt létrehozott, sőt bizonyos fokig korábbi európai ideológiai szempontokkal is összefüggő Közösség későbbi fejlődése, különösen a Szovjetunió összeomlása után, két irányban is problematikus összefüggéseket bontott ki.

Az első a *területi terjeszkedés*, amelynek 1973 utáni első lépcsőjét – Spanyolország, Portugália és Görögország felvételét – még elsősorban a szovjet jelenlét politikai hatása és esetleges katonai ambíciói elleni védekezés motiválta. A második lépést (Finnország, Svédország és Ausztria csatlakozását) azonban már a gazdasági érdekek ösztönözték. Az Unió területi fejlesztésének harmadik és különösen jelentős szakasza, a *kelet-közép-európai volt „szocialista” államok felvétele* napjaink problémája. A kérdés először ezeknek az országoknak az átalakulását kísérő eufóriában „csak” politikai természetűnek, így ilyen döntéssel megoldhatónak tűnt. (Margaret Thatcher hágai beszédében kifejezetten így is indokolta ezeknek az országoknak a Közösségbe és a NATO-

ba való gyors felvételét.) Azóta azonban egyre szembeötlőbbek a gazdasági összefüggések a még mindig eleven, de – úgy tűnik – halványodó aktuálpolitikai szempontok mellett.

A második problematikus összefüggés – a szervezet nemzetek közötti vagy nemzetek feletti struktúrája – lényegében kezdettől fogva jelen volt az integráció szerveződésében.

Az Európai Szén- és Acélközösséget létrehozó 1951. évi párizsi szerződéshez vezető úton a szupranacionális szerveződés eszméje is felmerült, sőt, tekintélyes politikusok is képviselték a radikális föderalista elgondolásokat. Amidőn azonban Jean Monnet-nak nem sikerült a Közösséget a „nagy politikába” is átvenni, ezek – a már a második világháború idején kibontakozott ellenállási mozgalomban megformált föderális eszmék (pl. az 1941-ben kiadott „Ventotene Manifesto”), nemkülönben az A. Spinelli, E. Rossi és később De Gasperi révén másutt is elterjedt gondolatok – időszerültlenné váltak (lásd Spinelli 1967:321–329; Preda 1992 és Monnet 1978; Burgess 1989:24–28). Meg kell azonban jegyezni, hogy Olaszország azóta is az európai föderális eszmék egyik központja. 1959 óta adják ki Paviában az *Il Federalista* című folyóiratot, amely angol nyelven (*The Federalist*) is megjelenik. A transznacionális elemek nem is a föderációs kísérletezések révén, hanem sokkal inkább a jóval technikaibb szemléletű funkcionalizmus hatására kerültek be bizonyos fokig már a Szén- és Acélközösségbe is (O'Neill 1996:35–38). Elméleti síkon ilyen funkcionális megközelítéssel jutott el E. B. Haas is a transznacionális jellegű egységes Európához. Hangsúlyozta, hogy csak a szupranacionalitás válhat a nemzetállam regionális ellenpárjává – tehát nem a föderáció, nem a konföderáció, és a kormányközi szervezetek sem. A nemzetállam ugyanis a maga szűk határai között nem teljesítheti jóléti céljait, ahogyan nem garantálhatja biztonságát sem (Haas 1968:159).

Ilyen és hasonló törekvésekkel szemben azonban az 1966. évi ún. *luxemburgi kompromisszum* intézményesítette a nemzeti vétót, és ezzel világhosszra tette a Közösség visszavonulását a transznacionális szemlélettől. Nagy-Britannia is az Európai Közösség tagja lett, és pedig szigorúan őrizve a nemzeti szuverenitás gondolatát, amelyet azután az 1973. évi Koppenhágában tartott csúcstalálkozó, illetőleg az 1974. évi párizsi Európa Tanács is megerősített a Közösségnek mint *kormányközi szervezetnek* elfogadásával. Mindezek után Haas is visszavonult, és elismerte, hogy egyetlen elmélet nem képes az integráció komplex problémájának megragadására, nem alkalmas erre a funkcionális szemlélet sem, ahogyan a funkcionális kapcsolatok helyett is inkább az egy tárgyhoz kapcsolódó megegyezések vezetnek eredményre (Haas 1976a; Haas 1976b: 7–89).

Az e megállapodásokkal jelzett *államközponti paradigmá* hívei szerint az integráció egyenesen elősegítette a nemzetállamok fennmaradását a globális viszonyok között (lásd erre O'Neill 1996:55–64, 89, 98, 106–107, 134). Ahogyan Stanley Hoffmann megállapította: a Közösség és tagállamai közötti viszonyok nem zéró összegű játékot jelentenek. A Közösség sokkal inkább megőrizte a zavaros viszonyok között is a nemzetállamokat, mintsem segített volna eltüntetni őket (Hoffmann 1982:35). Hoffmann víziója szerint az európai nemzetállamok – ha megváltozva is,

de nem legyőzve – ott maradnak a nemzetközi politika főszereplői között. A nemzetállamok ilyen pozícióban továbbra is a nemzetközi rendszer kritikus elemét is jelentik, hiszen összeütközhetnek egymással azon a területen, amely az anarchikus univerzumból még megmaradt (Hoffmann 1966:863–866). A funkcionalizmus válfajai és minden szupranacionális elképzelés ugyanis per se figyelmen kívül hagyja a kulturális és politikai különbségeket, a partikuláris történeti identitások tartós hatását, következményeit, és azokat az egyedi helyzeteket is, amelyeket geopolitikailag mindegyik európai állam elfoglal. Európa mint egész és minden európai állam külön-külön is egymástól eltérő módon sérült a történelem sziklagörgeteiben. És ha a közös sors teremtett is valamilyen egységet „Ázsiának e kis fokán”, hiányzik az egységes reakció. Miután minden egyes állam sorsa valamelyest különböző, a közös sorsot sem fogják fel hasonló módon (Hoffmann 1964:1272).

Jóllehet Hoffmann felfogása talán túlzottnak tűnik, a Közösség és mindmáig az Unió is megőrizte a *szuverén államok szerződések alkotta közösségének* jellegét. A szuverenitás egy részének átengedése a közös döntési szerveknek gyakorlatilag mind ez ideig komolyan még nem kérdőjelezte meg a tagországok végső döntési jogosultságát. Az Unió legfelsőbb szerveként 1974 óta működő Európai Tanács, az állam- és kormányfők értekezlete lényegében a közös problémák megvitatására szolgál, adminisztrációs háttérét pedig a soros elnököt adó ország biztosítja. A legfontosabb szervben, a Tanácsban, amely az Unió kormányképviseleti intézménye – és megjelenhet a külügyminiszterek tanácsaként, a szakminiszterek tanácsaként, illetőleg összevont tanácsként is –, a legfontosabb kérdésekben csak konszenzussal fogadható el határozat. Az 1966-ban született luxemburgi kompromisszum alapján a Tanács tagjai előre bejelentik, melyek azok a számukra lényeges kérdések, amelyekben konszenzusra kell jutni. Az általános eljárásban azonban – igen ritkán – egyszerű többséggel, az érdemi kérdések ama körében, amelyet előzetesen nem jeleztek lényegiként, minősített többséggel is születhetnek döntések. (A minősített döntések esetében az egyes tagállamok különböző számú szavazattal rendelkeznek.) A Tanács számára előkészítő munkát végez és a tagállamok, valamint a „központ” közötti folyamatos kapcsolattartás feladatait látja el a tagállamok állandó képviselőiből álló Bizottság, amelynek működése nagymértékben elősegíti a konszenzuson alapuló döntések kialakulását. A Bizottság a tagállamok által jelölt főbiztosokból áll, azonban nem a kormányok képviseleti szerve, hanem kifejezetten az Unió érdekeinek szolgálatára hivatott. A Tanács széles körű döntési joggal rendelkezik, és döntéseinek végrehajtására jogszabályokat alkothat. Döntéseinek végrehajtásáról azonban a tagállamok nemzeti szervezeteinek kell gondoskodni. A Bizottság elnöke akár az Unió „miniszterelnökének” is minősíthető. Az Európai Parlamentet, amelynek azonban nincs jogalkotó hatásköre, 1979 óta közvetlenül választja a tagállamok lakossága, éspedig párttagozódás alapján. Az Európai Parlament lényegében az Unió vita- és konzultatív szerve, amely csupán bizonyos költségvetési és politikai ellenőrzési jogosítványokkal rendelkezik. A Bizottság, minthogy valójában nem tekinthető az EU kor-

mányának, nem felelős a Parlamentnek sem. Végül nem elhanyagolható szerv a luxemburgi Európai Bíróság, amely a közösen elfogadott jogszabályokat „kényszeríti ki”, a tagállamok esetlegesen ellentétes jogszabályaival szemben.

Az EU szervezetei és jogosítványai azonban a leírtaknál jóval bonyolultabbak. Elsősorban azért, mert különböző időben született nemzetközi szerződéseken alapulnak, és az eltéréseket sem az úgynevezett Single European Act (1985), sem pedig a Maastrichti Szerződés (1991) nem tudta kiküszöbölni. A jövőbeni bővítést megelőző, 1996–97-ben összehívott kormányközi konferencia feladata a struktúra mélyítése, az eljárások szabályozása volt, tekintetbe véve az Unió kiszélesítésének perspektíváját. (Az ezzel kapcsolatos problémák összetettségére – egyébként a problémák nem mindegyike jelenik meg a kormányközi konferencián – lásd Holland 1993). Ez az értekezlet a brit konzervatív kormány sokszor merev álláspontja miatt nem túl sok eredményt produkált. Éppen ezért nagy várakozás előzte meg az 1997. május 1-jén tartott választásokon óriási többséget szerzett munkáspárti kormány fellépését, amely azonban nem tanusította a nagyon várt hajlékonyabb magatartást. Kétségtelen, hogy mutatkozott előrehaladás (bár éppen az új brit kormány halasztotta el a közös valutához való csatlakozást), kérdés azonban, hogy – éppen mert a konferencia a leglényegesebb problémákban a döntést elhalasztotta – valóban áttörés következhet-e be, akár a közeljövőben is. Éppen ezért az is kérdés, hogy az Európai Unió, amely *politikai jellegét* már Maastrichtben rögzítette, képes lesz-e mindhárom „pillérnek” minősített területen valóban hatékonyan tevékenykedni. (A Maastrichtben elfogadott három pillér: az Európai Közösség, a kül- és biztonságpolitikai együttműködés és az igazságügyi, valamint belügyi együttműködés.)

Kétségtelen, hogy a *föderális szerveződés eszméje* – amelyről tudjuk már, hogy a háború előtt és legalábbis bizonyos politikusok fejében a háború alatt is társult a közös Európa gondolatához (a már említett Spinellin kívül lásd például Brailsford 1939; Priestley 1940) – végig kíséri a Közösség (lásd pl. Burgess 1989:24–28) illetőleg az Unió belső struktúrájával kapcsolatos vitákat. Ezek a viták – „közbenső megoldásokat” keresve – gyakran koncentrálták a konföderáció fogalmának tartalmi összetevői köré (lásd Taylor 1975; Wallace 1982;1983). A Maastrichti Szerződés utáni időszakon az Unió új struktúrájának megteremtésére irányuló kormányközi tárgyalásokban azonban ilyen elgondolások nagyon nehezen nyernek teret. A szupranacionális megoldásokra irányuló elgondolások, jóllehet némelyikük – például a többségi szavazás kiterjesztése, az Európai Parlament funkcióváltozásának lehetősége stb. – megjelent az 1996. évi kormányközi konferenciát előkészítő tervezetekben (lásd Ludlow 1995) is, élénk ellenállást váltanak ki, különösen egyes tagállamokban.

A legnagyobb problémát azonban – úgy tűnik – a Maastrichti Szerződésben már megjelenített közös európai valuta okozza. A közös valuta bevezetésének rendkívül kemény gazdasági feltételei vannak, amelyeket nem képes (esetleg nem is kíván – mint például Nagy-Britannia) a jelen-

legi tagországok mindegyike teljesíteni, nem is szólva a csatlakozásra pályázókról. Ebből következően az úgynevezett többsebességes – de legalábbis kétssebességes – Unió megvalósulásának vannak lehetőségei. E felfogásnak már több változatát is kimunkálták. A legismertebb a Német Szövetségi Köztársaság Bundestagjának CDU és CSU-frakciója által készített úgynevezett Schäuble-jelentés, amely a gazdaságilag legfejlettebb tagországokból álló *kemény mag* köré csoportosítaná a közös valuta bevezetésére gazdaságilag még nem érett tagországokat (lásd Reinicke 1992:144–145; Bourlanges 1995:233–234; Kulcsár 1995:27). A „többsebességes” Európa egyébként már ma is valóság, és nem csupán a társult országok összefüggésében, hanem az Unión belül is” (lásd pl. Baumgartl–Kals 1996:48–53).

Az Európai Uniót napjainkban megosztó legfontosabb kérdés tehát a *valutaunió*. Nem „csupán” a közös pénznem bevezetéséről, az ebből következő gazdasági alkalmazkodásról, a „belépés” kemény, az Unió egészét és a tagállamokat belpolitikailag is megosztó feltételeiről van szó. Az EMU (European Monetary Union) nem csupán azt jelenti, hogy a tagországok gazdaságpolitikájának alakítása közösen elfogadott elvek alapján koordináltan történik. A transznacionális valuta és intézményei bevezetésével a nemzeti jegybankok szerepe lényegesen csökken és ezzel *az érintett országok szuverenitása minőségileg változik*. Az Európai Uniót nem „csak” gazdaságpolitikai szempontból vizsgálók számára viszont a valutaunió léte vagy hiánya az Unió egyéb céljainak megvalósulását alig vagy egyáltalán nem befolyásolja. Szinte kizárólagos célként pedig (hadd tegyem hozzá: eszközjellegének szükségszerű elmosódásával) az EMU az Unió „összes intézményeit lenyűgözi” (Dahrendorf 1997:69–89).

Valutaunióval vagy anélkül, az Európai Unió mindenképpen eljutott annak eldöntéséig, hogy további fejlődésében az „alapító atyáknak” – a közvetlen gazdasági-politikai-biztonsági céljaik mögött álló – eszméjét, a *transznacionális Egyesült Európa föderális struktúráját* kívánja-e megvalósítani. Ez azt jelentené, hogy a tagállamok érettnek látnak egy kétségtelenül megmutatkozó történeti folyamatot arra, hogy erősen strukturált szervezeti formában már ma is megjelenítsék. A másik változat a jelenlegi történeti szituáció igényeinek és *lehetőségeinek* mérlegelése, összevetve azokkal a rövidebb lejáratú és a korábbi történeti szituációhoz kötődő gazdasági és politikai tényezőkkel, amelyek sajátos kihívásokra adott válaszként jöttek létre ugyan, ám hosszabb távú folyamatokat is ki-fejeznek.

Valószínűleg sok igazság van azokban a nézetekben, amelyek szerint az európai integráció szerveződését ma már lehetetlen elválasztani a *globális gazdaság tartalmi változásaitól*. Ezek ugyanis olyan válaszokat követelnek, amelyek politikai integráció nélkül nem adhatók meg. Nincs ugyan szükség transznacionális szervezetre, de a szuverenitás „közös alapba” való helyezésének eddig nem tapasztalt mértékére igen. Ez maximalizálhatná a kormányközi együttműködést is (lásd Keohane–Hoffmann, 1990:277–296; O’Neill 1996:133). Mindebből következik, hogy az Európai Unió, bármilyen formát öltött is az 1996–1997-es évek kor-

mányközi konferenciájának eredményeképpen, mindenképpen *átmeneti formáció*. Keverednek majd benne az állami szuverenitás elemei az éppen e szuverenitás szerződésekkel való korlátozásából fakadó közös szervezeti és politikai elemekkel. Az identitás legfontosabb – bár fokozatosan nem egyedüli – forrása még jó ideig a nemzet, a lojalitása pedig az állam marad. A globális folyamatok azonban megkövetelik az interdependencia erősödését, a fokozott politikai és gazdasági koordinációt. Ez a helyzet lehetővé teszi a közös európai kulturális vonások szerves együttélését a nemzeti kultúrákkal, és ennek remélhető eredménye az európai identitás erősödése, az Unió iránti lojalitás kialakulása. Egyetérttek tehát azzal a megállapítással, hogy az integráció szervezeti alakulásának elméleti megközelítésére a mindezen folyamatokat és jelenségeket a maguk komplex együttesében értelmező úgynevezett szinkretikus modell a legalkalmasabb (lásd O'Neill 1996:144).

Az európai regionális szervezetek, elsősorban az Európai Közösség, majd az Európai Unió kialakulásában szerepet játszó tényezők, ha különbözőek is, összefonódva jelentkeztek. *A gazdasági együttműködést először lényegében politikai tényezők mozgatták, majd a gazdaság egyre tovább fejlesztette a politikai együttműködés szervezetét is. Mintegy ultima ratioként mögötte állt azonban az akut biztonsági probléma megoldásának szükséglete, és a kialakult biztonsági szervezet működtetése is. Ám e három tényező működése és hatása folytán létrejött alakulatot bizonyos fokig összetartja az európai kultúra, napjainkban az euro-atlanti kultúra egésze is. Ez – ha nem is az „alapító atyák” által várt erősséggel, és egyes országokban eltérő mértékben – folyamatosan kibontakoztat valamiféle európai identitástudatot.* (Ennek empirikusan mérhető összetevőire és mértékére lásd Duchesne–Frogner 1995:193–226.)

A világ más tájegységein is megjelentek azonban a regionális szerveződések, és pedig részben biztonsági, részben gazdasági célokkal. Ám ezek mind a mai napig nem érték el az Európai Unió szerveződésének szintjét és funkcionális hatékonyságát sem.

TENDENCIÁK A NEMZETKÖZI VISZONYOK RENDSZERÉBEN

Kérdés, hogy a regionális szerveződés Európán és az európai kultúrán kívül is hasonló politikai egységeket hoz-e létre?

A 20. század nemzetközi arénáját meghatározó *hosszabb távú folyamatok* között a legjelentősebbek a globális jellegűek. Ezek: a gyorsan, ámde regionálisan egyenetlen elosztásban növekvő népesség; a technika hallatlanul gyors fejlődése; a nagymértékű környezetszennyezés; a gazdasági kapcsolatoknak egyre inkább a föld egészét átszövő hálórendszere; a glóbuszt ugyancsak egészében átfogó információs rendszer, amely alapjaiban ma még a gazdaságilag centrumot alkotó euro-atlanti civilizáció (ezen belül is az Egyesült Államokban kialakult) kulturális és életmódmintáit közvetíti; végül a világ elpusztítására képes fegyverek kifejlesztése, sőt hadrendbe állítása. Ezeket a folyamatokat eddig a poli-

tika nem tudta globális hatékonysággal úgy átfogni – hiába jelent meg a globális biztonság képzete és az ezt szolgáló ENSZ szervezeti rendszere –, hogy akár csak az e folyamatokból adódó ellentmondások nagy valószínűséggel kezelhetők legyenek.

A második világháború utáni *situációhoz kapcsolódó tényezők*: a két szuperhatalom (az Egyesült Államok és a Szovjetunió) világméretű ideológiai és katonai versengése során mindkét hatalom túllépte a geopolitikai helyzetéből és történelmi fejlődéséből eredő lehetőségeit. Ebből következően mindkettő esetében összeütköztek az ideológiai célok és a reálpolitikai tényezők. Mindkét szuperhatalom érdekkörébe vagy befolyási övezetébe olyan törésvonalak kerültek, amelyek állandó feszültségeket és bizonytalanságot okoztak. A dekolonizáció folyamata ugyan elősegítette a szuperhatalmi polarizálódást, a befolyási övezetek újrarendeződését, ám egyúttal máig ható bizonytalan tényezőket vitt be (elsősorban jó néhány új állam belső feszültségei, az etnikai, gazdasági stb. kérdések kezelésére való felkészületlenség folytán) a nemzetközi kapcsolatokba. Ez a helyzet csökkentette a globális biztonság fenntartására létesített nemzetközi szervezet, az ENSZ hatékonyságát, és újabb törésvonalakat hozott felszínre. Az ezekkel kapcsolatos konfliktusok – mint például a törzsi vagy fundamentalista jellegű népiirtások – kezelése gyakorlatilag ma is megoldatlan.

A „szocialista” országok átalakulásának megindulása és a Szovjetunió szétesése folytán kialakuló *situáció* bizonyos fokig megszüntette, más összefüggésekben, a bipoláris világrendet. E világrend átalakulása triangulárisra (Kína belépésével) ugyan már korábban elkezdődött, de ezt a folyamatot is „megzavarta” az erőviszonyok hirtelen változása. Így egyelőre az Egyesült Államok „egyedül maradt” a globális porondon mint gazdasági háttérrel is megalapozott, katonai erővel rendelkező szuperhatalom. Ezt az új helyzetet azonban – úgy tűnik – még nem tudta koherens politikai stratégiaként feldolgozni, az amerikai politika egyelőre még a korábbi nyomvonalakon halad. Bizonyos, eléggé általános elvi megállapításokra támaszkodva – amelyek egy része már elavult, mások alapjául szolgáló tények és viszonyok tovább éleződtek és összetettebbé váltak – elvi megállapításokra támaszkodva egy magas szellemi szintet képviselő bizottság 1990-ben a legfontosabb stratégiai problémákat a következőkben jelölte meg: 1. a Szovjetunió hanyatlásának kezelése; 2. az európai stabilitás helyreállítása; 3. a feltörő japán hatalom kezelése; 4. a katonai erő diffúziója (lásd Facing the Future 1991).

Kissinger – legújabb nagy művében általánosan változva Amerika szerepét a hidegháború utáni helyzetben – arra a következtetésre jutott, hogy Amerikának idealista hagyományait a reálpolitika tényezőivel – amilyenek például az erőegyensúly követelményei – együttesen kezelve kell érvényesítenie „magasabb rendű céljai” elérése érdekében (Kissinger 1996:834–838). Ebben az összefüggésben azonban mindenekelőtt problematikusak Amerika „magasabb rendű idealista céljai” mint valószínűsítően érvényesülő értékek egyrészt magában az euro-atlanti kultúrában, másrészt a világ más civilizációs egységeiben. (Kissinger egyébként maga is utalt a történelemtől való elszakadás veszélyeire.) Másodszer,

távrolról sem világos, hogy a már említett hosszú távú folyamatok és a korábbi geopolitikai tényezők *milyen valóságos struktúrákat hoznak létre, amelyekkel való számvetés* kialakíthatja a hatalmi egyensúlyon alapuló reálpolitikát. Nagyon valószínű például, hogy a második világháború utáni két szituáció tényezői által formált regionalizmus hosszú távon érvényesülő tendencia marad. Bár kérdés, hogy ennek a regionalizmusnak geopolitikai, gazdasági és civilizatorikus összetevői közül végül is melyik vagy melyek válnak döntő jelentőségűvé. Tisztázatlan továbbá a regionális fejlődés és az állam mint politikai egység viszonya. Európában sokan hajlamosak ezt a problémát a nemzetállamok jövőbeni létrejöttére és szerepére leszűkíteni. Valójában azonban a nemzetállam lényegében európai jelenség, sőt itt is nemegyszer inkább ideológiai fogalom. Ma azonban – ahogyan erre már utaltunk – a hosszú évszázadok óta nemzetállamokként ismert országokban is felismerhető, sőt politikai kifejezést kap a multinacionális jelleg (lásd Pierré-Caps 1995; Kulcsár 1996a; Kulcsár 1996b). Példa erre Spanyolország, újabban Franciaország és Nagy-Britannia – gondoljunk csak a legutóbbival kapcsolatban Skócia autonómiára törekvésének alkotmányjogi megjelenésére. Következésképpen indokoltabb – jelzők nélkül – államokról beszélni.

Már a hidegháború befejeződése előtt a nemzetközi viszonyok „történelmi” alakulását és perspektivikus fejlődését jó néhány kutató *a nyugati értékekre épülő világ fokozatos megvalósulásában látta*. Kissinger például az értékelemek jelentőségét is felismerte, megvalósulásuk lehetőségét éppen a realista politika eredményétől várta, akár az *Economist* anonim cikkírója, aki a liberális demokrácia terjedését hangsúlyozta.

Nagy kérdés azonban, hogy a „történelem rejtett keze” (*The Economist*) mennyire képes a különböző kulturális hagyományokra épülő országokat társadalmilag, politikailag és szellemiségben is a nyugati értékek szerint átalakítani? Ennél nem kisebb probléma a gazdaság modernizálása az „elmaradott” országokban, és ezzel összefüggésben a piacgazdaság megteremtése. Nagy kérdés továbbá, hogy a világ különböző értékein alapuló, akár gazdaságilag is fejlődő civilizációt úgy tekinthetjük-e, hogy „a történelem rejtett keze” valóban ezen munkálkodik?

Ugyancsak a *The Economist*-ban (1997. január 4–10. sz. 17–19. old.) nyilatkozó Cris Patten, Hong Kong 1997 júniusában távozott brit kormányzója írta: ha elfogadjuk az ázsiai értékeket, *tagadjuk* az emberi jogok univerzalitását. Mégis bizik abban, hogy a *piacgazdaság és a politikai liberalizmus végül is egymásra találhatnak az ázsiai országokban* is.

Kétségtelen, a modernizálódás második szakasza – amely a belső feltetelekre épülő, a belső kreativitást kibontakozni engedő, az önálló gondolkodásnak és kezdeményezésnek nagy teret adó és a kiszámíthatóságot, a biztonságot ígérő társadalmon alapuló folyamatosan fenntartható fejlődést jelenti – *tartósan* aligha valósulhat meg diktatúrában vagy akár tekintélyuralmi rendszerben. Bizonyos értelemben talán erre is utalhatnak azok a jelenségek (esetenként válságjelenségek), amelyek akár Japán, akár az úgynevezett kis tigrisek gazdasági fejlődésének ma észlelhető lelassulását vagy éppen megtorpanását jelzik. Egyes ázsiai országokban észlelhetők is a tekintélyuralom és az „alkotmányosság” sajátos ve-

gyületének bizonyos – a nyugati megfigyelők által esetenként talán túlértékelt – jelei (Nathan 1966; Liddle 1996; Brown 1996; Means 1996). Kérdés azonban, hogy ezek a nyugati gazdasági kapcsolatokkal is vagy elsősorban velük összefüggő elemek társadalmi méretű, kultúrát és mentalitást változtató tendenciává szervesülnek, vagy pedig továbbra is külső elemek maradnak az alapjaiban folyamatos kultúrában.

Ebben az összefüggésben is tanulságos Samuel P. Huntington elemzése. Szerinte ugyanis a sikeresen modernizálódó és nem a nyugati civilizációban élő országokban új erőre kapnak a hagyományos elemek. Nem csupán biztosítani igyekeznek a modernizációval szemben a sajátos értékekre épülő belső azonosságtudatot, hanem ezeket az értékeket univerzális érvénnyel is megjelenítik a *nyugati civilizációval szemben* (Huntington 1996:310). Ázsia múltja ebben az értelemben tehát Ázsia jövője is lenne. Különösen, ha Kína sokak által valószínűleg bekövetkező uralkodó helyzetét is számításba vesszük. Alain Peyrefitte legújabb könyvének logikájából kiérezhető egyetértéssel idézte Teng Sziáo Ping utódját, Jian Zemint: „Az ázsiai civilizáció egy időben a történelem motorja volt; az emberiség fejlődését előmozdítva az eljövendő új korban újra felfedezi dicsőségét” (Peyrefitte 1996:420). Kína konfucianus kulturális öröksége – a tekintély, a rend, a hierarchia, a kollektivitás hangsúlyával az egyénnel szemben, azzal a szemlélettel, hogy a gyakorlat megelőzi a jogot – a nyugati értelemben vett a demokratizálódás akadályává válhat. Kínai szemmel nézve azonban – ahogyan Lee Kuan Yew szingapuri filozófus és társadalomtudós mondotta – ha nincs kollektív rend, akkor nincsenek egyének sem, akik szabadon cselekedhetnek, és a káosz lesz az úr (lásd Peyrefitte 1996:414).

Napjainkban egyre inkább észlelhető, hogy az európai értékekkel – a politikai pluralizmussal, az individualizmussal, a jog uralma, az emberi jogok – szemben az eredendően nem európai megalapozottságú civilizációkban fokozódó fenntartás, sőt ellenállás is kibontakozik. Ez egyébként nem hagyja érintetlenül e fogalmaknak az euro-atlanti civilizációban való értelmezését sem. Ez a hatás világosan megmutatkozik például a *jog uralma* elvének úgynevezett posztmodern felfogásában (lásd erre Kulcsár 1997:176–185), illetőleg az emberi jogok fogalmának feloldásában. Az emberi jogokkal kapcsolatos nemzetközi dokumentumokban mindinkább súlyos kompromisszumokat jelző, igen általános, a többféle értelmezésnek tág teret engedő fogalmazások jelentek meg. Felmerült az is, hogy az emberi jogokról az ENSZ által 1993 júniusában szervezett világkonferencián visszalépés történt az Emberi Jogok Általános Deklarációjához (1948) képest. Ezek a jogok ma globális méretekből napjainkban kevésbé relevánsak, mint a második világháborút közvetlenül követő időszakban. Ismert, hogy két hónappal az említett világkonferencia előtt az ázsiai országok képviselői közös deklarációt fogadtak el, amely szerint az emberi jogokat „a nemzeti és regionális sajátosságok, valamint a különböző történelmi, vallási és kulturális hátterek... kontextusában kell felfogni”. Ráadásul e felfogásban az emberi jogok folyamatos figyelemmel kísérése, megvalósulásuknak a gazdasági segítségnyújtás feltételeként való kezelése sérti az állami szuverenitást, és szemben áll a „fejle-

dés jogával” (lásd Kausikan 1993; Brown 1993; Norchi 1993; Payne 1993; Yash Ghai 1994). A konferenciát a *nyugati civilizáció vereségeként* értékelik, amelyet az ázsiai országok gazdasági fejlődése, Kína tekintélyének növekedése és a nyugati országok ama illúziója tett lehetővé, amelynek alapján azt hitték, hogy a „demokratikusan választott kormányok” nyugatbarát politikát folytatnak az ilyen elvi kérdésekben is (Huntington 1996:196–198).

A világban tapasztalható új jelenségek, a hidegháború utáni nemzetközi rend kibontakozásának kérdőjelei természetesen megingatták a kialakult elméletek hitelét, egyszersmind megkérdőjelezték azokat a társadalmi folyamatokat is, amelyek talaján ezek az elméletek létrejöttek. A kétségek sokrétűek, és eljutottak a világ megismerhetőségében való kételyig is. Az „általános” szkepszis konkrétan is megfogalmazódott „a modernitás racionalizmuson alapuló” rendjének válságában, az úgynevezett posztmodern társadalom megjelenésében (Rostoványi 1996:17–18). Ebben a posztmodern világban – amelynek pontos tartalmát valójában még nem sikerült meghatározni – ellentmondásos jelenségek mutatkoznak. Integrációk és dezintegrációk; az állami szuverenitás növekvő korlátozottsága és új nemzetállamok keletkezése; szélesebb kulturális azonosságtudat erősödése és etnikai–nemzeti tudatosodás elevenebbé válása; a gazdasági globalizáció átfogó ereje, ugyanakkor a civilizációs különbségek elmélyülése – folytathatnánk a sort.

Ilyen ellentmondásos jelenségek magyarázatához kétségkívül világossá kell tenni egyes korábban is hangsúlyozott, de nem eléggé széleskörűen ismert tényeket. Mindenekelőtt azt, hogy a modernizáció – eltekintve a fogalom használatának rövid szakaszától – *sem az elméletben, sem pedig a gyakorlatban nem jelent vesztermizációt. Nem tekinthető tehát mindenütt azonos, és pedig unilineáris fejlődésnek, a nyugati világ pusztá „utolérésének”, sőt egyszerű „adaptációnak” sem* (lásd erre Kulcsár 1989:9–72; 1992:11–51, 72–91). A modernizáció lényege, hogy a társadalom képes – belső feltételeit hasznosítva – a folyamatos változásra, és pedig olyan változásra, amely csökkenti saját periférikus vagy félperiférikus helyzetének hátrányait, és képes a változó külső és belső feltételekre választ adva a fenntartható fejlődésre. Ez magában foglalja ugyan a centrumhoz való szükséges adaptációt, de ezzel együtt az endogén sajátosságok felhasználását is. A modernizáció lényegének illetően megfogalmazása (a folyamat természetesen jóval összetettebb, ám ebben a tekintetben most csak a fentebb jelzett műveimre utalhatok) valószínűleg „helyére is teheti” a „posztmodernitást” mint a nyugati társadalom jelenségét. Megértetheti azt is, hogy miért mutatkozhatnak ugyanazon jelenségek – bár nem ugyanazon „helyiértékkel” – premodern vagy posztmodern jellegűnek. A racionális megközelítés is valódi értelmet kap. Nem arról van szó ugyanis, hogy a társadalom racionálisan alakítható valamilyen ideológia vagy akár minta szerint, ráadásul azzal a hittel, hogy megteremthető a tökéletes társadalom (lásd erre Drucker 1993:7). Sokkal inkább racionálisan magyarázható tényről, arról a felismerésről, hogy *bizonyos minták és technikák egyes társadalmakban saját kulturális sajátosságaiknak megfelelően, saját civilizatórikus kontextusukban működnek, illetőleg válnak diszfunkcionálissá.*

Kérdés, hogy az észlelt jelenségek és ellentmondások a teljes anarchiát jelzik, vagy másokkal együtt a nemzetközi viszonyok valamilyen új rendszerének kialakulását. Egyetértek azzal a felfogással (lásd például Rostoványi 1996:25), hogy *a nemzetközi rendszer – pontosabban a nemzetközi viszonyok rendszere – nem azonos a nemzetközi renddel*. A rendnek bizonyos *normatív értelme* van, ha szabályai nem is szakíthatók el a rendszer egyes komponenseinek funkcióit meghatározó szabályozó erőktől, sőt ezeknek részei, amelyekben a globális gazdaság, a társadalmi és technogazdasági jelenségek, kormányzati és más intézményi magatartások stb. látens módon működnek (Simai 1994:9–10)

A rendszer bizonyos elemek funkcionálisan összekapcsolódó és a környezetüktől elhatárolható elemek halmaza. A „nemzetközi viszonyok rendszere” kifejezést még meglehetősen általános értelemben használják a nemzetközi politika elméleteiben. A politikai életre használatos rendszeranalízisre ma is legalapvetőbb munka David Easton (1965) műve, alaptételei azonban alig fedezhetők fel a nemzetközi viszonyok rendszerével foglalkozó kutatásokban. Holott e rendszer alapjellemzői és általános sajátosságai akár a politikai rendszer, akár a jogi rendszer analógiájára is megközelíthetők (Kulcsár 1997:116–117). Mindebből következik, ha Eric Hobsbawm napjainkban nem lát új rendet, ellenkezőleg rendezetlenséget észlel a nemzetközi „arénában”, ez még nem zárja ki a rendszer létét és átalakuló jellegét.

A nemzetközi rendszer sajátossága, hogy *elemei nem csupán egymás közti viszonyukban ragadhatók meg, hanem belső tartalmukat, mozgásukat és a rendszerben elfoglalt helyüket is különböző jellegű folyamatok határozzák meg*. Fernand Braudel (1980) utalt rá, hogy ezek a folyamatok és jelenségek a történelem különböző idősíkjain, különböző szociális időben zajlanak. A hozzájuk tapadó tényezők a nemzetközi viszonyok alakulását is különböző módon mozgatják, ám az ezen a három idősíkon zajló történések és hatásaik adott szituációban egyszerre és természetesen gyakran ellentmondásosan mutatkoznak meg. Így meglehetősen nehéz a hosszabb távon jelentős hatásokat felismerni. Különösen nehéz ez a politikában, hiszen a folyamatok felismerésében és megfelelő értékelésében, ennek megfelelően a politika formálásában is igen nagy jelentősége van a *politikai* percepciónak, amelyet a tényezők sokasága alakít.

A „TÖRTÉNELEM REJTETT KEZE?”

Ha mármost mindezt a nemzetközi viszonyok rendszerének konkrét jelenségeiben szemléljük, akkor világos, hogy szinte minden, fentebb röviden és leegyszerűsítve bemutatott összefüggésnek jelentősége van, ám meg kell találni a helyét, és a megállapított jelenség vagy folyamat helyi értékét a rendszerben.

A történelefilozófiai jelleggel kimunkált elméletek – gondolok itt például K. Jaspers (1968) vagy A. Toynbee (1976) munkásságára, akik, bár különböző alapelvekből indultak ki, végül is a világállam vagy legalábbis az Oikuméne egészét átfogó föderális jellegű politikai egységhez jutottak el

– olyan folyamatokat ragadtak meg (például a globális méretű környezetpusztulás, a világ demográfiai jelenségeinek alakulása, a gazdasági folyamatok globálissá válása stb.), amelyek funkcionális jelleggel valóban globális méretű cselekvést és szervezetet igényelnek (lásd ezekre Kennedy 1993:21–121). E folyamatok erőssége, jóllehet következményeik már eléggé manifesztálódtak, e hatások felismerésének mértéke és politikai értékelése nem csupán napjainkban, hanem a belátható időben is *még nem közömbösítenek más, akár jóval rövidebb távra, ám erősebben ható tényezőket*. Ebből is adódóan nem is hozhatnak létre a világot átfogó politikai egységet, a mai nemzetközi viszonyokban való „lekepeződésük” a nemzetközi szervezetek szintjén történik.

A hosszú távú idősíks – az ember és földrajzi környezetében kulturális jelleggel is megjelenő kapcsolatrendszer – más történései azonban már közvetlenebb hatással lehetnek a nemzetközi viszonyok rendszerének alakulására. P. S. Huntington elmélete a *civilizációs egységek szerepéről* például ezt a folyamatot és jelenségeit ragadja meg és kapcsolja össze a Braudel-féle *második idősíks* történéseivel, valamint a *harmadikon* zajló eseményekkel. Az egyes civilizációk az ember és környezete kapcsolatában olyan hosszú távú jellegzetességeket teremtettek, amelyek politikai egységeket bontakoztathatnak ki. E politikai egységek kialakulását azonban a második idősíks történései, például a modernizáció ambivalens hatásai nagymértékben befolyásolják.

Huntington egyetértően idézi Braudelt, aki szerint szinte „gyerekes” dolog azt gondolni, hogy egyetlen civilizáció (nevezetesen az euro-atlanti – K. K.) véget vethet a világ nagy civilizációiban évezredek alatt megtestesült kulturális pluralitásnak (Braudel 1980:210–211). „A modernizáció – folytatja Huntington, és könyve egészével ennek igazolására törekszik – megerősíti ezeket a kultúrákat, és csökkenti a Nyugat relatív hatalmát. Alapjaiban a világ egyre modernebbé és egyre kevésbé nyugatívá válik” (Huntington 1996:78). Huntington a mai világ civilizációs egységeiként a kínait, a japánt, a hindut, az iszlámot, a latin-amerikai, a nyugatit (euro-amerikai vagy észak-atlanti) végül esetleg az afrikait jelöli meg. Maga is utal azonban e meghatározások kisebb-nagyobb pontatlanságára. Valóban, a civilizációs egységek meghatározása vitatható, valamint az is, hogy lényegi kifejeződésüket egy-egy vallásban látja, jóllehet nem találja helyét például a buddhizmusnak vagy a bizánci eredetű ortodox kereszténységnek. A lényeg azonban nem ez, hanem *ezeknek a civilizációs egységeknek demográfiai, gazdasági és katonai tényezőkkel való összekapcsolása*. Fontos az a következtetése is, hogy – jóllehet e civilizációs egységekben vannak közös értékek is – a jövő esetleges meghatározó konfliktusai a civilizációk között várhatók.

Felfogása szerint ugyanis a nyugati civilizáció meghatározó helyzeté egyáltalán nem tekinthető hosszú távra is biztosítottnak. Maga a Nyugat is veszélyes helyzetbe kerülhet, és pedig minél inkább univerzálisabbnak hiszi saját értékeit. A Nyugat ugyanis megalapozatlanul várja a többi civilizáció értékeinek erodálódását, méghozzá a nyugati értékek univerzálissá válásának hatására. A Nyugat szellemi és politikai vezetőinek tehát nem az a feladata, hogy megkíséreljék más civilizációk arcukatát nyugat-

tira formálni, sokkal inkább a nyugati értékek erősítése, és pedig elsősorban az euro-atlanti civilizációs egységben. Politikailag (és történetfilozófiailag „a Nyugat hanyatlásának” megállítására) ez a nyugati politikai, gazdasági és katonai integráció területi növelését igényli, az Európai Unió és a NATO olyan kiterjesztését, amely magában foglalja az úgynevezett visegrádi országokat, a balti államokat, Szlovéniát és Horvátországot. További feladatok: Latin-Amerika vesztelnizációjának bátorítása, a nyugati országokhoz való lehetséges közelítése; a hagyományos és nem hagyományos fegyverkezés visszafogása a kínai és az iszlám országokban; Japán Nyugattól való eltávolodásának és Kínához való közelítésének lelassítása; Oroszországnak mint az ortodoxia központi államának és regionális hatalomnak elfogadása, déli legitim érdekeinek elismerése; végül, a Nyugat technológiai és katonai fölényének fenntartása. Huntington talán legfontosabb következtetése, hogy a Nyugat beavatkozása más civilizációk ügyeibe az instabilitás és a potenciális globális konfliktus valószínűleg egyetlen és legveszélyesebb forrása lehet több-civilizációs világunkban (Huntington 1996:312).

Nem elemezhetem itt alaposabban Huntington teóriáját, de nincs is rá szükség. A lényeg, hogy – az eddig is elismert gazdasági és politikai tényezők mellett – *átfogó jelentőséget adott a kulturális-civilizatorikus elemnek a regionális szerveződésben.* (Magam – sajnos akkor még Huntington ilyen írásait nem ismerve – egy az MTA közgyűlésén tartott előadásomban már rámutattam ennek jelentőségére. Lásd Kulcsár 1995.) Mindesetre, a regionális egységek megjelenését a kibontakozó nemzetközi rendszerben más kutatók és politikusok is a „geopolitikai térkép” legfontosabb változásaként értékelik. Azok is, akik nem „hivatásszerűen” foglalkoznak a regionális problémákkal, és akiknek nézeteivel már volt alkalmunk megismerkedni, és azok is, akik átfogóbb szemlélettel közelítenek a problémához. Hadd utaljak itt csupán Brzezinskire, aki Észak-Amerikában, Európában, Kelet-Ázsiában, Dél-Ázsiában, az egyelőre még alaktalan iszlám összefogásban és esetleg egy eurázsiai „halmazban” látja a világpolitika legfontosabb regionális összetevőit (Brzezinski 1993:206–216). Brzezinski egyébként a Nyugat esélyeit – bizonyos fokig Huntingtonhoz hasonlóan – ugyancsak a vallási-morális értekei erősítésében látja (Brzezinski 1993:217–231). Lényeges probléma a régiók további alakulása Paul Kennedy globális víziójában is, aki – bár elsősorban Európára vonatkozóan – megjegyzi, hogy a történelmi kihívás komolyságához képest túl sok a retorika, és kevésbé kapcsolják össze a kontinenst a világ égető problémáival (Kennedy 1993:288). Végül idézhető Drucker is, aki új nemzetközi realitásként tartja számon a regionális egységeket (Drucker 1993:149–154).

Befejezésül néhány tanulság. A második világháború után létrejött változások a nemzetközi viszonyokban hosszabb és rövidebb távú folyamatokban jelentkeztek. E változások – különösen, ha a három idősíkon értékeljük őket – kontinuitást is jelentenek (pl. a globalizálódás folyamataiban) és megszakítottságot a korábbi állapotokhoz képest. A kontinuitás a jövőbe is mutat (pl. a regionalizálódás), és olyan megszakítottság is je-

len van (mint pl. nagy gyarmathirodalmak felbomlása), amelynek következményei – azon túl, hogy szaporította az államok számát – sok tekintetben bizonytalanságot váltottak ki. Ebben a folyamatban egyes országok átmeneti állapotba kerültek, helyüket nem találó államok vagy emberközösségek jöttek létre, meglévők keresik új helyüket és szerepüket. A Szovjetunióvá vált Oroszország és a „szocialista tábor” talán előrelátható, de a vártnál hamarabb és hirtelen bekövetkezett összeomlása a második, sőt bizonyos tekintetben a harmadik idősíkon is változásnak bizonyult. A birodalmak összeomlását követő zavarok esetenként átmenetinek bizonyultak, akár a turbulencia jeleivel is. Ám ez aligha elegendő ok annak feltételezésére, hogy a globális és regionális folyamatok által teremtett, de még csak alakuló nemzetközi rendszer *hosszú távú összetevői* már ma pontosan körülírhatóan kialakítsák a megfelelő rendet is. Nem valószínű például, hogy hosszú távra az Egyesült Államok egyedülként marad domináns helyzetben a nemzetközi arénában. Még akkor sem, ha valószínűleg a jelenleginél teljesebben kialakul – gazdaságilag és politikailag is – a katonailag már működő, az Atlanti-óceán két északi partján lévő, de végül is *azonos alapvető sajátosságokra épülő euroatlanti civilizáció együttes szervezete*. (Ennek lehetősége már az Atlanti-óceán túlsó partján is felmerült – lásd Kupchan 1996:29–39). Kína – amely századunk ötvenes és hatvanas éveiben még irracionális, sokszor naiv és sok kárt okozó „ötletekkel” kísérletezett – napjainkban az ázsiai régiót átfogó szuperhatalommá fejlődés útján van. Nem alaptalanul várható, hogy – valószínűleg nagy vonzáskörrel – a 21. század közepére akár már az Egyesült Államokkal *egyenrangú hatalmi centrumként* működhet. Éspedig nem időleges tényezők hatására, mint a volt Szovjetunió, hanem állandó folyamatok eredményeként.

Kérdés, hogy ezek a ma még csak formálódó folyamatok létrehozhatnak-e olyan *turbulens helyzeteket*, amelyek kezelhetetlenségük következtében a fejlődési tendenciák jelentősebb megszakítottágára is vezethetnek.

A nemzetközi politikában a turbulencia jeleit már meghatározták. Ezek:

- ha nem olyan átrendeződés megy végbe, amely a rendszeren belül kezelhető (ennek okai lehetnek: a gyors technológiai áttörések, az autoritási válságok, a konszenzusok hirtelen összeroppanása, forradalmak stb.);

- mindenek következménye lehet a nagyfokú bizonytalanság, a kapcsolatok hirtelen átrendeződése, a felismerhető szabályosságok és minták eltűnése, a politikaalkotás paralizálódása;

- mindezek lehetetlenítik a konvencionális diplomáciai és szervezeti módszerek alkalmazását; tehát olyan akciókra kerül sor, amelyek átszakítják a kialakult interdependencia hálóját; gyors cselekvésre lehet szükség, éspedig időleges feltételek között, és olyan gyors politikai fordulatokra, amelyek könnyen végzetessé válhatnak a komplex és rendkívül dinamikus környezetben (Rosenau 1990:8–10).

Az eddigi tapasztalatok szerint (lásd Jugoszlávia felbomlásának folyamatát) a nemzetközi közösség, akár szervezetei is, nehezen kezelik a turbulens helyzeteket. Még a mai viszonyok között is, amidőn egy szuper-

hatalom végül is döntési helyzetbe kerülhet a nemzetközi szervezetrendszer keretei között is, a „kezelés” sikere hosszabb távra bizonytalan. Még a sikeresnek elkönyvelt Öböl-háború esetében is, amely Kuvait függetlenségét helyreállította ugyan – és ez nem kevés –, bizonytalan és kiszámíthatatlan következményekkel terhes a fennmaradt válsággóc, amely napjainkban is kitöréssel fenyeget. Az így felmerülő további kérdés azonban, hogy hasonló esetek megelőzésére alkalmas-e a jelenlegi nemzetközi rezsim. A válasz bizonyosan nem. Ez pedig azt jelenti, hogy egy régió belüli turbulens helyzetek kezelésére csak a globális krízis bekövetkezhetősége esetén – és ekkor sem könnyen – vállalkozik a nemzetközi rezsim. Ezek a válságok esetleg régió belüli kezelhetők, ha képesek rá a regionális szerveződések, vagy kioltják őket a regionális struktúrára sajátosságai. (Negatív példa mind a mai napig akad; lásd pl. a ruandai válságot.)

Mindezek a tanulságok arra mutatnak, hogy a nemzetközi viszonyok alakulásában legfeljebb *tendenciák érvényesülhetnek. Nem várható egyelőre a nemzetközi rendszer teljes átstrukturálódása, ahogyan a helyzet gyors változása sem.* Ugyanígy: a paradigmaváltás is tartalmilag inkább fokozatos változás, amelyben a régi és új paradigma elemei még sokáig élhetnek egymás mellett, mintsem a gyors változás. Erre utalnak az Európai Unió megalakulásának, bővülésének és eddigi szerveződésének tapasztalatai is.

HIVATKOZÁSOK

- Avineri, S. 1993. Paradigm Change: Analytical and Conceptual Approaches to the Post-Cold War World. In: Weidenfeld, W.–J. Janning (eds.) *Europe in Global Change*. Bertelsmann, Gütersloh
- Baumgartl, B.– S. Kalss 1996. Ne féljünk a „több sebességtől”! *Európai Szemle*, (VII. évf.) 1.
- Bhagwati, J. 1995. *The World Trading System at Risk*. Princeton: Princeton University Press
- Bourlanges, J. L. 1995. L'Europe à trente: un objet virtuel. Propositions pour la négociation de 1966. *Commentaire*, (vol. 18.) 71.
- Brailsford, H. R. 1939. *The Federal Idea*.
- Braudel, F. 1980. *On History*. Chicago: University of Chicago Press
- Brown, C. J. 1993. In the Trenches: The Battle Over Rights. *Freedom Review*, (vol. 24.) Sept.–Oct.
- Brown, F. Z. 1996. Vietnam's Tentative Transformation. *Journal of Democracy*, (vol. 7.) 4.
- Brzezinski, Z. 1993. *Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century*. New York etc.: Charles Scribner's Sons
- Burgess, M. 1989. *Federalism and European Union*. London
- Dahrendorf, R. 1997. Miért éppen Európa? – Egy szkeptikus európai tünődő kommentárjai. *Századvég: Új Folyam* 4. (Eredeti megjelenési hely *Merkur*, Jul. 1966.)
- Drucker, P. F. 1993. *Post-Capitalist Society*. New York: Harper Business
- Duchesne, S.–A.-P. Frogner 1995. Is There a European Identity? In: O. Niedermeyer–Sinnott, R. (eds). *Public Opinion and Internationalized Governance*. Oxford, New York, etc.: Oxford University Press
- Easton, D. 1965. *A System Analysis of Political Life*. New York, London, Sidney. John Wiley and Sons, Inc,

- Facing the Future 1991: *American Strategy in the 1990s. An Aspen Strategy Group Report.* Lanham, Maryland: The Aspen Institute,
- Haas, E. B. 1968. *The Uniting Europe: Political, Social and Economic Forces 1950–1957.* Stanford, Cal.: Stanford University Press
- 1976a. Turbulent Fields and the Theory of Regional Integration. *International Integration*, (vol. 30.)
- 1976b. *The Obsolescence of Regional Integration Theory.* University of California, Institute of International Studies
- Hobsbawm, E. J. 1996. Le nouveau désordre mondial. In: Telo, M. et Magnette, P. (ed. par). *Repenser L'Europe.* Bruxelles: Éditions de l' Université de Bruxelles
- Hoffmann, S. 1964. Europe's Identity Crisis: between the Past and America. *Daedalus*, (vol. 93.)
- 1966. Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-state and the Case of Western Europe. *Daedalus*, (vol. 95.)
- 1982. Reflexions on the Nation State in Western Europe Today. *Journal of Common Market Studies.* (vol. 21.)
- Hogan, M. 1987. *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Europe, 1947– 1952.* Cambridge: Cambridge University Press
- Holland, S. 1993. *The European Imperative. Economic and Social Cohesion in the 1990s. A Report to the Commission of the European Communities.* Spokesman for Associate Research in Economy and Society, Nottingham, England
- Huntington, S. M. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* New York: Simon & Schuster
- Jaspers, K. 1968. *The Origin and Goal of History.* New Haven and London: Yale University Press
- Kausikan, B. 1993. Asia's Different Standard. *Foreign Policy.* (vol. 92.) Fall
- Kennedy, P. 1993. *Preparing for the Twenty-First Century.* Toronto: HarperCollins Publishers Ltd.
- Keohane, R. O.–Hoffmann, S. 1990. Conclusions: Community Politics and Institutional Change. In: W. Wallace (ed.) *The Dynamics of European Integration.* London: Pinter Publishers Ltd.
- Kissinger, H. 1982. *Years of Upheaval.* London: Weidenfeld and Nicolson and Michael Joseph Ltd.
- 1996. *Diplomácia.* Budapest: Panem – McCraw, Crafo.
- Korbonski, A. 1981. Issues for Global Actors: The U.S.S.R. In: Boyd, G.–Ch. Pentland (eds.). *Issues in Global Politics.* New York: The Free Press
- Kulcsár, K. 1989. *A modernizáció és a jog.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1992. *Modernization and Law.* Akadémiai Kiadó. (A magyar nyelvűhöz képest átdolgozott és kibővített kiadás.)
- 1995. Az európai integráció és Magyarország. *Külpolitika*, (I. évf.) 3–4.
- 1996a. A kulturális jogok és a demokratikus biztonság Európában. *Magyar Tudomány, Új folyam* XLI, 3.
- 1996b. Conclusion. In: Kulcsár K.–Szabó D. (eds.): *Dual Images. Multiculturalism on Two Sides of the Atlantic.* The Royal Society of Canada, Institute for Political Science, Hungarian Academy of Sciences, Budapest
- 1996c. Jövőkép, aszinkronitás és politika. *Politikatudományi Szemle*, (V. évf.) 3.
- 1997. *Jogszociológia.* Budapest: Kulturtrade
- Kupchan, Ch. A. 1996. A Nyugat megújítása: egy Atlanti Unióért. *Külpolitika*, (II. évf.) 2.
- Liddle, R.W. 1966. Indonesia: Suharto's Tightening Crip. *Journal of Democracy.* (vol. 7.) 4.
- Ludlow, P. 1995. *Preparing for 1996 and a Larger European Union.* Principles and Priorities. Brussels: Centre for European Policy Studies
- Marjolin, R. 1989. *Memoirs 1911–1986.* London: Weidenfeld & Nicolson
- Means, G. P. 1996. Soft Authoritarianism in Malaysia and Singapore. *Journal of Democracy.* (vol. 7.) 4.
- Monnet, J. 1978. *Memoirs.* London
- Nathan, A. J. 1996. China's Constitutional Option. *Journal of Democracy.* (vol. 7.) 4.

- Norchi, Ch. 1993. The Ayatollah and the Author: Rethinking Human Rights. *Yale Journal of World Affairs*, (vol. 1.) Summer
- O'Neill, M. 1996. *The Politics of European Integration. A Reader*. London: Routledge
- Payne, D. W. 1993. Showdown in Vienna. *Freedom Review*, (vol. 24.) Sept.–Oct.
- Peyrefitte, A. 1996. *La Ctine s'est éviellée*. Paris: Fayard
- Pierré-Caps, S. 1995. *La multination. L'avenir des minorités en Europe centrale et orientale*. Paris: Éditions Odile Jacob
- Preda, D. 1992. From defence community to a political community: the sole of De Gasperi and Spinelli. In: A. Bosca: *The Federal Idea: The History of Federalism from Enlightenment to 1945*. Vol. 2. London: Lothian Foundation.
- Priestley, F. B. 1940. *Federalism and Culture*.
- Reinicke, W. H. 1992. *Building a New Europe. The Challenge of System Transformation and Systemic Reform*. Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- Rosenau, J. N. 1990. *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton: Princeton University Press
- Rostoványi, Zs. 1996. Posztmodern világrend. Korszak- vagy paradigmaváltás? *Külpolitika*, (II. évf.) 3–4.
- Simai, M. 1994. *The Future of Global Governance*. Washington, D. C.: United States Institute of Place Press
- Spinelli, A. 1967. European Union in the Resistance. *Government and Opposition* (vol. 2.)
- Taylor, P. 1975. The Politics of the European Communities: the Confederal Phase. *World Politics*, April
- Thurow, L. 1996. *The Future of Capitalism*. London: Nicholas Brealey Publishing.
- Toynbee, A. 1976. *Mankind and Mother Earth*. London: Oxford University Press
- Wallace, W. 1982. Europe as a Confederation: The Community and the Nation-state. *Journal of Common Market Studies*, (vol. 20.)
- Wallace, W. 1983. Less than a Federation, More than a Regime: the Community as a Political System. In: H. Wallace-W. Wallace-Webb, C. (eds.): *Policy-Making in the European Community*. London: John Wiley and Sons Ltd.
- 1995. Regionalism and Europe: Model or Exception? In: L. Fawcett–A. Hurrell (eds.): *Regionalism in World Politics*. Oxford University
- Waltz, K. N. 1995. Realist Thought and Neorealist Theory. In: Ch.W. Jr. Kegley, (ed.): *Controversies in International Relations Theory*. New York: St. Martin Pres
- Weidenfeld, W.–Janning, J. 1993. *Europe in Global Change*. Gütersloh: Bertelsmann
- Wyatt-Walter, A. 1995. Regionalism, Globalization, and World Economic Order. In: L. Fawcett–A. Hurrell (eds.): *Regionalism in World Politics*. Oxford, New York, etc.: Oxford University Press
- Yash Ghai 1994. Human Rights and Governance: The Asian Debate. Asia Foundation, Center for Asian Pacific Affairs. *Occasional Paper*, 4.